

BİBLİYOGRAFYA :

Emced ez-Zehâvî, *el-Fetâvâ'z-Zehâviyye* (nşr. Hasan el-Ânî), Bağdad, ts. (Matbaatü'l-Ânî), s. 15-30; Bâkır Ermin el-Verd, *A'lâmü'l-'İrâkî'l-hadîş* (1869-1969), Bağdad 1398/1978, s. 142; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, *Târihu 'ulemâ'i Bağdâd*, Bağdad 1402/1982, s. 102-106; Ali et-Tantâvî, *Zikreyât*, Cidde 1989, II-VI, VIII, tür.yer.; Hamîd el-Matbaî, *Mevsû'atü'l-'ilmi'l-'İrâk fi'l-kamî'l-'isrîn*, Bağdad 1995, I, 21; Kâzım Ahmed el-Meşâyihî, *eş-Şeyh Emced b. Muḥammed Sa'id ez-Zehâvî*, Beyrut 1424/2003; Müvvel M. Mahmûd el-Akîdî, *eş-Şeyh Emced ez-Zehâvî dirâse târihiyye* (doktora tezi, 2004), Câmîatü Musul Külliyyetü't-terbiye kısmü't-târih; Velîd el-A'zâmî, *el-A'mâlü'n-neşriyyetü'l-kâmîle* (nşr. Abdullah et-Tantâvî), Dimaşk 2007, s. 2582; Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 2009, III, 363-367; Abdülkerîm Zeydân, "Baқыyetü's-selef ve zînetü'l-ḥalef üstâzünâ eş-Şeyh Emced ez-Zehâvî", *Mecelletü't-terbiyyetü'l-İslâmiyye*, sy. 2 (1967), s. 15-17; Gülcemal Soylu, "İrak'ın Büyük Alimi Emced ez-Zehâvî", http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=4664&ctgr_id=121i (20.11.2012).

OSMAN SAİD EL-ÂNÎ

ZEHEBÎ

(الذهبي)

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî (ö. 748/1348)

Hadis hâfızı, tarihçi ve kıraat âlimi.

3 Rebûlâhîr 673'te (6 Ekim 1274) Dimaşk'ın sayfiye köylerinden Batna'da (Kefrebâtânâ) doğdu. Türkmen asıllı olan ailesi Diyarbekir'e bağlı Meyyâfârikin'de (Silvan) yaşamış olup Temîmoğulları'nın mevâlâsıdır (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 77). Bundan dolayı Zehebî kendini Fârikî nisbesiyle de kaydetmiştir. Doğum ayı ve yılını kendisi belirtmiş (*Ma'rîfetü'l-kurrâ*, III, 1358), doğum gününü İbn Hacer tasrih etmiştir (*ed-Dürrerü'l-kâmine*, III, 336). M. Şemseddin Günaltay gibi bazı yazarların Zehebî'nin doğduğu ve ilk öğrenim gördüğü yer olarak Meyyâfârikin'i zikretmesi bir yanlışlığı eseri olmalıdır. İbrahim Kafesoğlu da benzer bir yanlışlıkla Zehebî'nin muhtemelen Meyyâfârikin'de doğup daha sonra Dimaşk'a gittiğinden söz etmektedir. Önceleri İbnü'z-Zehabî diye bilinmiş ve bazı eserlerinde o da kendisinden bu lakapla söz etmişse de (meselâ bk. *Mu'cemü's-şüyûh*, I, 21) Safedî, Tâceddin es-Sübkî, Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî ve Ebû'l-Fidâ İbn Keşîr gibi çağdaşları ve talebeleri daha sağlıklı olarak onu Zehebî nisbesiyle anmış ve bu nisbe ile tanımışlardır. Babasının dedesi Kaymaz Meyyâfârikin'de yaşamış, hac görevini yerine getirmiş, 100 yaşını aşmışken

661'de (1263) vefat etmiştir. Bir marangoz olan dedesi Osman da 683'te (1284) yetmişin üzerinde bir yaşta iken ölmüştür (a.g.e., I, 436). Ailesiyle birlikte Meyyâfârikin'den Dimaşk'a göç eden kişi muhtemelen bu zattır. Babası Şehâbeddin Ahmed ise altın işleme sanatıyla uğraşmış, bu sebeple Zehebî diye tanınmıştır. Şehâbeddin 666'da (1267-68) Mikdâd b. Hibetullah el-Kaysî'den Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'ini dinlemiş, hayatının son yıllarında hacca gitmiş ve 30 Cemâziyelevvel 697'de (15 Mart 1298) vefat etmiştir (a.g.e., I, 75; II, 341). Zehebî'nin halası ve dayısı onun üzerinde etkili olan iki akrabasıdır. Bazı âlimlerden icâzeti bulunan halası ve aynı zamanda sütannesi hâce Sittülehl bint Osman'dan rivayette bulunmuştur. Dayısı, Ebû İsmâil Ali b. Sincir (Sencer) b. Abdullah el-Mevsîlî ed-Dimaşkî ez-Zehabî olup Zehebî onunla birlikte Ba'lebek'te Tâceddin Abdülhâlik b. Abdüsselâm ile diğer bazı hocalardan faydalanmış ve kendisinden hadis rivayet etmiştir. Böyle bir aile ortamında büyüyen Zehebî'nin ailenin tek çocuğu olduğu tahmin edilmektedir. Zira kendisi yakın akrabasından söz ettiği halde herhangi bir kardeşinin adını zikretmemiştir (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 88).

Tahsil Hayatı. Zehebî ilk bilgilerini Busbus lakabıyla tanınan Ali b. Muhammed el-Halebî'den aldı. Dört yıl süren bu eğitimin ardından Kur'an tahsili için Dimaşk'ın Şâgür mahallesinde imamlık yapan Mes'ûd b. Abdullah el-Agazâzî'nin yanına gitti ve ona arz yoluyla kırk hatim okudu. Erken yaşta ilim medislerine devam etmeye başladı. 683'te (1284) İbnü'l-Vekîl el-Osmânî'den dârülhadişte Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'ini dinledi. 686'da (1287) İbnü'l-Mufaddal el-İskenderânî'nin oruçla ilgili bir kitabını senedleriyle birlikte gördüğünü söylemesi de (*Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1391) onun erken yaşlarda ilimle uğraştığını göstermektedir. Gençlik yıllarında kıraat ilmine yoğunlaştı. 691'de (1292) Fâzîlî diye bilinen Şeyhülkurrâ Ebû İshak Cemâleddin İbrâhim b. Dâvûd el-Askalânî ed-Dimaşkî'nin kıraat derslerine devam etti. Kıraat âlimi Alemüddin es-Sehâvî'nin talebelerinden olan bu zattan "el-cem'u'l-kebîr" (meşhur yedi veya on kıraat imaminin okuyuş farklılıklarını aynı okuyuşta icra etme) metoduyla kıraat okudu. Ancak bu dersler felçli olan hocasının durumunun ağırlaşması yüzünden Kasas süresine kadar devam edebildi (*Mu'cemü's-şüyûh*, I, 135). O yıl aynı metotla İbrâhim b. Gâlib b. Şâver el-Bedevis el-Himyevî'den kıraat tahsilini sürdürdü.

Talebelerinden Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin belirttiğine göre ayrıca Ebû Abdullah b. Cibrîl el-Mısırî'den Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teyisîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*, Kâsim b. Firruh eş-Şâtîbî'nin *Hırzû'l-emânî* ve *vehû't-tehânî* adlı eserlerini esas alıp yedi kıraate göre bir hatim okudu (*Zeylû Tezkireti'l-huffâz*, s. 36). Kıraat ilmindeki ilerlemesini çeşitli hocalara talebelik yaparak sürdürdü ve İbnü'l-Cezerî'nin kaydettiğine göre yine cem' metoduyla Alem diye meşhur Talha b. Abdullah el-Halebî'den bir hatim indirdi (*Gâyetü'n-Nihâye*, II, 71). Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer et-Telaferî'nin tecvid konusunda telif ettiği mukaddimeyi 691'de (1292) kendisinden yazdı (*Mu'cemü's-şüyûh*, II, 181). 693'te (1294) gittiği Ba'lebek'te cem' yoluyla Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Mübârek el-Muvaffak en-Nasibî'den bir hatmi elli günde tamamladı. Ardından kıraat tahsiline İskenderiye'de devam etti. Önce Yahyâ b. Ahmed es-Savvâf'tan faydalanmak için 695'te (1296) yanına gittiysede bu zatın gözlerini kaybetmiş ve kulaklarının da iyice ağırlaşmış olduğunu gördü. Ali b. Hasan el-Hilâlî'nin tahrîc edip Ahmed b. Hüseyin eş-Şirâzî'nin bir araya getirdiği hadisleri ihtiva eden *el-Hile'ıyyât*'tan güçlükle bir cüz okuyabildi. Ardından yine cem' usulüyle kırâat-i seb'aya başlayıp Fâtiha sûresiyle Bakara sûresinden bir miktar okuduktan sonra burada daha fazla zaman kaybetmeden İskenderiye'de Sahnûn lakabıyla tanınan Abdurrahman b. Abdülhalîm'in derslerine intikal etti (*Ma'rîfetü'l-kurrâ*, III, 1374-1376). Önce hocasından bir cüz okudu, ardından Nâfî b. Abdurrahman'ın Verş ve Âsım b. Behdele'nin Hafs rivayetlerini cemederek on bir günde hatmi tamamladı. Ebû Bekir Mecdüddin b. Muhammed el-Mürsî'den kırâat-i seb'a için bir hatim indirdi ve Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Mansûr el-Halebî el-Hâdirî'den kırâat-i seb'a okudu. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ukaylî'den eş-Şâtîbiyye'yi dinledi. Ebû İshak İbrâhim b. Fellâh el-İskenderânî'den kıraat dersleri aldı, eş-Şâtîbiyye'yi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkerîm et-Tebrîzî'den de dinledi. Sibtü'l-Hayyât'ın *el-Müb-hic fi'l-kırâ'âti's-seb' el-mütemmeme bi-İbn Muḥayşin ve'l-A'meş ve Ya'kûb ve Halef ve el-Kifâye fi'l-kırâ'âti's-sit* adlı eserleriyle İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a'sını* Ebû Hafs Ömer b. Abdülmün'im İbnü'l-Kavvâs'tan, Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teyisîr*'ini Muhammed b. Câbir el-Vâdifâşî'den okudu; bu zattan başka alanlarda

da faydalandı (*Ma'rifetü'l-kurrâ*, III, 1497). Ancak Zehebî tahsiline çok emek verdiği kıraat ilmini tedrisle fazla meşgul olmadı, kıraat ve Kur'an ilimlerine dair fazla eser vermedi. İbnü'l-Cezerî, Kur'an'ın tamamını Ebû Amr b. Alâ'nın kıraatıyla ondan sadece Şihâb Ahmed b. İbrâhîm el-Menbicî'nin okuduğunu bildiğini, bu zatın ayrıca cem' yoluyla Zehebî'den Bakara sûresini öğrendiğini, İbrâhîm b. Ahmed eş-Şâmî ile İbnü'l-Lebbân'ın ve diğer bazı kimselelerin kendisinden bazı kıraat vecihlerini rivayet ettiklerini, Yahyâ b. Ebû Bekir el-Bûnî'nin de eş-Şâtıbiyye'yi dinlediğini zikreder (*Ğâyetü'n-Nihâye*, II, 71).

On sekiz yaşında hadis tahsiline başlayan Zehebî'nin (Sübkî, V, 216) bu alana yönelmesinde Alemüddin el-Birzâlî'nin, "Senin yazın muhaddislerin yazısına benziyor" diyerek onun hattını övmesi etkili oldu. Kendisinden "mütkın, hüccet, muallimimiz, arkadaşımız, Şam muhaddisi, asrın tarihçisi" diye söz ettiği Birzâlî'den 694 (1295) yılında ders okudu ve ondan çok faydalandı (*Mu'cemû's-şüyûh*, II, 115-116). Zehebî'nin muhtemelen hadis tahsiline yönelmesinden sonra önde gelen üç âlimle kurduğu, hayatı boyunca süren yakın ilişkiler çekmektedir. Bunlar Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Takıyyüddin İbn Teymiyye ve Alemüddin el-Birzâlî'dir. Zehebî yaş itibarıyla en küçüğü olduğu bu grubun üyeleriyle hem arkadaşlık kurdu hem de hoca-talebe ilişkisi içinde bulundu. İlmî şahsiyetinin teşekkülünde her bir arkadaşının etkisi bulunmakla birlikte, "Rük-nülyemânî ile Makâm-ı İbrâhîm arasında yemin etmem istense yemin ederim ki ilimde onun gibisini görmedim, kendisi de bir benzerini görmemiştir" sözleriyle tanıttığı İbn Teymiyye'nin, Zehebî'nin üzerindeki etkisinin çok daha fazla olduğunda şüphe yoktur. Ancak Zehebî, İbn Teymiyye'ye olan hayranlığına rağmen gerektiğinde onu eleştirmekten geri kalmamış, bu konuda *en-Naşihatü'z-Zehabiyye li'bn Teymiyye* adıyla bir de risâle kaleme almıştır. Öte yandan İbn Teymiyye ile yakınlığı ona bazı sıkıntılar da yaşatmıştır. Nitekim fıkıhta Şâfiî olmasına karşılık Hanbelî akaidini benimsediği ileri sürülerek eleştirildi, arkadaşı Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin 742'de (1341) vefatı üzerine boşalan Dârü'lhadîsî'l-Eşrefiyye şeyhliğine getirilmesi söz konusu edildiğinde Eş'arî olmadığı gerekçesiyle bu göreve tayini Şâfiîler tarafından engellendi (Sübkî, VI, 170-171).

Zehebî, Dimaşk'ta kıraat hocalarından Ebû Hafs Ömer b. Abdülmün'im İbnü'l-

Kavvâs ile Ebü'l-Fazl Ahmed b. Hibetullah b. Asâkir ve Yûsuf b. Ahmed el-Gassûlî'den; Mısır'da İbnü'z-Zâhirî diye bilinen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Halebî, Ebü'l-Meâlî Ahmed b. İshak el-Eberkühî, Ebü'l-Feth İbn Dakikül'îd ve Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'den; İskenderiye'de Ebü'l-Hasan Tâcüddin Ali b. Ahmed b. Abdülmuhsin el-Hâşimî el-Garrâfî'den; Ba'lebek'te kendisinden çok faydalandığını söylediği Tâceddin Abdülhâlik b. Abdüsselâm el-Ba'lebekkî'den; Halep'te, "Ondan çok şey öğrendim; dinî hayâtı, vakarı, aklı ve iffetiyle çok mükemmel bir şeyhti" dediği Sünkur b. Abdullah ez-Zeynî'den ve Zeyneb bint Ömer el-Kindiyî'den; Nablus'ta İmâdüddin Abdülhâfız b. Bedrân en-Nablusî'den; Mekke'de Ebû Amr Fahreddin Osman b. Muhammed et-Tevzerî'den; ayrıca gerek bu yerleri ziyareti sırasında gerekse Medine, Hama, Humus, Trablus, Remle, Bilbis, Kerek ve Kudüs gibi merkezlere yaptığı seyahatler vesilesiyle tanıştığı pek çok âlimden ilim tahsil etti (Safedî, *el-Vâfi*, II, 164-165; *Nektü'l-himyân*, s. 242; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 89, 95). Ancak Zehebî'nin seyahatleri genelde fazla sürmezdi. Muhtemelen ailenin tek çocuğu olduğundan babası onun bir seferde dört aydan fazla bir süre ayrılmasına izin vermezdi. Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da 698 (1298-99) yılı olaylarını kaydederken, "Emîr Şemseddin el-Ayntâbî bizimle haccetti" dediğine göre o da aynı yıl hac görevini ifa etmiş olmalıdır. Hayatı boyunca süren tahsil yılları içinde Zehebî özellikle nahiv, edebiyat, şiir, tarih gibi alanlarda pek çok temel eseri zamanın en değerli hocalarından dinledi, bazı kitapları çeşitli âlimlerden tekrar tekrar okudu. 740 (1339) yılından sonra talebelerinden Burhâneddin eş-Şâmî'den bir cüz dinlediğine dair İbn Hacer'in verdiği bilgi onun tahsil hayatının ömrünün son yıllarına kadar devam ettiğini göstermektedir (*İnbâ'ü'l-gumr*, III, 399-400; ayrıca bk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 96-98; Abdüsettâr eş-Şeyh, s. 65-70).

Vefatından birkaç yıl önce "gözüne inen su" (muhtemelen katarakt) dolayısıyla Zehebî'nin görmesi giderek zayıfladı ve bir müddet sonra göremez oldu. Nitekim kendisi de Abdullah b. Ahmed b. Hanbelî'nin biyografisini yazarken görme yetersizliğiyle ilgili problemine işaret etmektedir (*A'lâmü'n-nübelâ*, XIII, 525). Bazı müellifler onun 741 (1340) yılında gözlerini kaybettiğini söylemiş (Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, s. 36; Takıyyüddin el-Fâsî, II, 54; Nuaymî, I, 79), Safedî bunun ölümünden dört yıl

veya daha fazla bir zaman önce gerçekleştiğini belirtmiş (*el-Vâfi*, II, 165), Sübkî ise "vefatından az bir süre önce" ifadesini kullanmıştır (*Tabakât*, V, 217). Bu farklı ifadeler, Zehebî'nin bazı eserlerinin telif tarihinin doğru tesbiti açısından göz önünde bulundurulması gereken hususlardır. Sübkî'nin tesbitini tercih eden Abdüsettâr eş-Şeyh, Zehebî'nin gözlerini 744 yılının sonlarında (Mart-Nisan 1344) veya daha sonra kaybetmiş olabileceğini, zira *Düvelü'l-İslâm ve Tezkiretü'l-huffâz* üzerinde bu tarihlere kadar çalıştığını, göremez hale geldikten sonra kâtip kullanarak telif çalışmasını sürdürdüğünü dair herhangi bir bilgi de bulunmadığını ileri sürmüştür (*el-Hâfız ez-Zehabi*, s. 532-533). Ancak konuya müellifin *Ma'rifetü'l-kurrâ*' adlı eserine yaptığı ilâveler açısından bakıldığında onun gözlerini 741 (1340) yılında tamamen kaybettiğini düşünmek mümkün görünmemektedir. Eserin sonlarında yer alan 1180, 1183, 1187, 1196, 1204, 1227 numaralı biyografilerdeki vefat tarihleri 742, 743, 745, 746 ve 747 olarak zikredilmiştir. Bu tarihlerin daha sonra bir başkası tarafından ilâve edildiğini düşünmek ilmî teamüller ve kitabın iç düzeni açısından mümkün değildir. Zira müellifin ardından vefat eden kişilerin biyografilerinde ölüm tarihleri yazılmamıştır (meselâ bk. 1214, 1216, 1221, 1225 numaralı biyografiler). Buna bir istisna teşkil eden İbnü's-Sâiğ'in biyografisinde (nr. 1224) vefat tarihinin görülmesi muhtemelen müstensih tarafından yapılan, ilmî teamüle uygun bir ilâvedir. Zira ilgili yerde ilâveden önce Zehebî'nin sözünün sonuna gelindiğini göstermek üzere "انتهى" (inte-hâ) tabiri kullanılmıştır. Zehebî'nin gözlerini tedricî bir şekilde kaybettiği dikkate alınırsa onun bu probleminin ortaya çıktığı tarihle hiçbir şey okuyup yazamayacak duruma geldiği günler arasında birkaç yıl geçmiş olması veya bu sürecin vefatına yakın tarihlere kadar sürmesi mümkündür. Sübkî'nin "az bir süre" ifadesi bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu durumda yorucu çalışmalar yapmasa da bazı eserlerine notlar kaydetmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. *Ma'rifetü'l-kurrâ*'ın İstanbul Millet Kütüphanesi nüshasına, hatta Paris ve onun paraleli olan İstanbul Beyazıt Devlet kütüphaneleri nüshalarına yaptığı ilâveler bunu göstermektedir.

Zehebî 3 Zilkade 748 (4 Şubat 1348) tarihinde Dimaşk'ta vefat etti. Tâceddin es-Sübkî'nin kaydettiğine göre babası Takıyyüddin es-Sübkî, Zehebî'yi Ümmüssâlih Medresesi'ndeki ikametgâhında 3 Zilkade

ZEHEBÎ

748 Pazartesi günü akşamdan önce ziyaret etmiştir. Onun, “Nasılın?” sorusuna Zehebî, “Yolcuyum” cevabını vermiş, ardından da, “Akşam namazı vakti girdi mi?” diye sormuş, Sübkî, “İkinci namazını kılmadın mı?” deyince Zehebî ikindiye kıldığını, ancak henüz akşam namazını kılmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Sübkî ona akşamla yatışı cemederek kulmanın hükmünü sormuş, o da bunun câiz olduğunu bildirmiş ve bir müddet sonra iki namazı cemederek akşam vaktinde kılmış, yatıdan sonra -gece yarısından önce- ruhunu teslim etmiş ve muhtemelen Bâbüssağır Mezarlığı'na defnedilmiştir (Sübkî, V, 217). Fâtıma bint Muhammed b. Nasrullah b. Kamer ed-Dimaşkiyye ile evlenen Zehebî'nin bu evlilikten her biri ilimle meşgul olan üç çocuğu dünyaya gelmiştir. Emetülazîz Ümmü Seleme bunların en büyüğüdür ve bazı âlimlerden icâzeti vardır. Zehebî, Ebü'd-Derdâ Abdullah'ın pek çok âlimden faydalanmasını sağlamış, kendisi de ona hadis okutmuştur. Ebü'd-Derdâ genç yaşta ölmüştür (754/1353). Diğer oğlu Ebü Hüreyre Abdurrahman da birçok âlimden yararlanmış, babası ile birlikte pek çok hadis cüzü dinlemiş, 799'da (1397) vefatına kadar hadis okutmuştur. Zühed ve takvâsıyla tanınip sâlih kişiliğinden, geceleri kalkıp ibadet ettiğinden ve iyilik severliğinden söz edilen Zehebî zamanında ilim çevrelerinin ilgi odağı haline gelmiş, eserlerini okumak, dinlemek ve istinsah etmek için ilim talipleri her taraftan Dimaşk'a akın etmiştir (İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, III, 337). Çeşitli medreselerde uzun yıllar ders okutması dolayısıyla temayüz etmiş bazı şahsiyetler onun çevresinde yetişmiştir. Zehebî'den faydalanan tanınmış âlimler arasında Tâceddin es-Sübkî, hocası Alemüddin el-Birzâlî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Râfî', İbn Receb el-Hanbelî gibi isimleri zikretmek mümkündür.

Öğretim Hayatı ve İlmî Şahsiyeti. Zehebî'nin ilk öğretim görevi, Safer 693'te (Ocak 1294) hastalanan kıraat hocası Muhammed b. Abdülazîz ed-Dimyâtî'nin Emevî Camii'ndeki vazifesini devralmasıyla başladı. Safer 703'te (Eylül-Ekim 1303) Batna Mescidi hatibi olarak oraya yerleşti (İbn Kesîr, XIV, 28). Bu arada en büyük eseri *Târîhu'l-İslâm*'ın telifiyle uğraştı. Onun Batna'da 718 (1318) yılına kadar devam eden ikametini telif çalışmaları bakımından bir fırsat teşkil etti. Ümmü's-Sâlih Türbesi'ndeki dârülhadis şeyhi Kemâleddin Ahmed b. Muhammed eş-Şerîşî'nin vefatının ardından 22 Zilhicce 718'de (14 Şubat

1319) onun yerine getirildi (İbn Kesîr, XIV, 88). İkametini de buraya nakleden Zehebî vefatına kadar burada yaşadığı da Batna'daki hatiplik görevinin, Şehâbeddin Ahmed b. Cebel'in vefatıyla boşalan Zâhiriyye Dârülhadisi şeyhliğini üstlendiği 17 Cemâziyelâhîr 729 (18 Nisan 1329) tarihine kadar sürdüğü anlaşılmaktadır (*a.g.e.*, XIV, 143). Alemüddin el-Birzâlî'nin 739'da (1339) vefatı üzerine Zehebî, Nefisiyye Dârülhadisi'nde ondan boşalan hadis hocalığını ve aynı yıl tamirâtı tamamlanan Tengiziyye Dârülhadisi şeyhliğini de uhdesine aldı; nitekim vefat ettiğinde beş ayrı hadis şeyhliği görevi uhdesinde bulunuyordu: Urvîyye, Fâzîliyye, Tengiziyye, Nefisiyye ve Ümmü's-Sâlih Türbesi (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 109-110; Abdüsettâr eş-Şeyh, s. 270-280).

Zehebî özellikle hadis, tarih ve terâcim konularında emsalsiz bir âlimdir. Elliyi aşkın eser üzerine yaptığı ihtisar vb. çalışmaların her biri ciddi emek, dikkat ve ilmi birikim ürünüdür. Müellif bunları ihtisar ederken aynı zamanda ikmal etmiş, ta'likler yazmış, tenkit ve tahkiklerde bulunmuştur. Bunların içinde Hâkim en-Nisâbü'nin *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*'ı, Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ'sı*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkîr'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ı, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe'si*, İbnü'l-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât*'ı, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i-ricâl*'i gibi temel kaynaklar yer almaktadır. Kıraat ilmindeki ihtisasına rağmen Zehebî'nin bu alanın usulü hakkında sadece iki eseri bilinmektedir. Öte yandan onun kıraattaki birikimini, Şemseddin es-Sehâvî'nin “oldukça muhtevalı” diye nitelediği *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr* adlı biyografik eserinde ortaya koyduğu görülür. Zehebî'nin kendi döneminin kurrâsı ve kıraat anlayışı hakkında yaptığı değerlendirmeye ve uyarılar ilginçtir. Onların Kur'an tilâvetinde tecvid kurallarını uygulamada aşırılığa kaçtıklarını ve tasannu yaptıklarını, bunun da mânâyı gözeterek tilâvet etmekten kendilerini uzaklaştırdığını belirtir ve özellikle farklı kıraat rivayetlerini aynı okuyuşta cemetmenin sakıncalarına işaret eder. Ona göre Kur'an okumaktan maksat onun yüce anlamları üzerinde düşünmek ve kıraat esnasında huşû içinde bulunmaktır (*Beyânü zegâli'l-ilm*, s. 4-5).

Zehebî'nin en çok eser verdiği alanlardan biri hadistir. İbn Hacer'e göre Zehebî hadis konusunda derinleşmiş, bu alanda kaynak niteliğinde pek çok kitap ortaya koy-

muş, asrının en çok eser veren âlimi kabul edilmiştir (*ed-Dürrü'l-kâmine*, III, 337). Tahsil için birçok yere gitmesi, pek çok hocadan faydalanması ona bu ilimde farklı bir üstünlük kazandırmış, onu katı ve kuru bir nakilçiliğe değil özcü ve eleştirci bir anlayışa ulaştırmıştır. Safedî'ye göre Zehebî'de ne muhaddislerin donukluğu ne de nakilcilerin anlamsız şekilcililiği vardır. Aksine o çeşitli grupların fikirlerine, Selef âlimlerinin görüşlerine, mezhep ve fırka mensuplarının sistemlerine hakkıyla vâkîf ve nâfîz bir bakış açısına sahipti. Aynı zamanda önemli bir eleştirmen olan Zehebî naklettiği metinlerdeki kusur ve illetlere, rivayet zincirinde kapalı olan yerlere, râvilerde bulunabilecek cerh noktalarına mutlaka temas ederdi (*el-Vâfi*, II, 163). Hadislerin hem metinlerini hem senedlerini tenkit edebilen böylesine geniş kapsamlı bir bakış açısını kazanmasında muhtemelen, yetişme çağlarında içinde bulunduğu dörtlü gruptan üçünün (Birzâlî, İbn Teymiyye ve Mizzî) etkisi olmuştur. Zehebî'nin ricâl tenkidi sahasındaki kudreti ve başarısının en açık delili *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* olup bu kitap gerek çağdaşları gerekse daha sonra gelenler tarafından onun en değerli eseri kabul edilmiştir (Sübkî, V, 217; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, s. 35; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 4). “Asrın muhaddisi” unvanıyla anılan Zehebî için İbn Hacer el-Askalânî “asrın hâfızı” ifadesini kullanmış, hatta yaptığı dualarda onunla aynı ilmi seviyeye çıkmayı Allah'tan istemiştir (Şemseddin es-Sehâvî, *el-İ'ân bi't-tevbih*, s. 98, 126). Öte yandan, hadis âdâbına riayet etmeyen ve yalnızca bir takım cahil şeyhlerden çokça hadis rivayet etmeye önem veren zamanın muhaddislerini eleştirmiştir. Hadis talebelerine ise öncelikle Muhammed b. Fütüh el-Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Şahîhayn*, İbnü'l-Harrât'ın *el-Ahkâmü's-şuğrâ* ve Ziyâeddin el-Makdisî'nin *el-Ehâdisü'l-muhtâre* adlı kitaplarını istinsah ederek onların üzerinde durmalarını ve Beyhâkî'nin eserlerinden çokça yararlanmalarını tavsiye etmiştir (*Beyânü zegâli'l-ilm*, s. 6-8).

Gençlik yıllarında tarih ve ricâl konularındaki bazı önemli eserler üzerinde ihtisar çalışmaları yapması Zehebî'nin bu alanda geniş bilgi edinmesini sağlamış, bu sayede pek çok eser telif etmiştir. Bunların içinde en önemlisi ve en hacimli *Târîhu'l-İslâm* ve *vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*'dır. Zehebî'nin bu alandaki birikimi üstün yetenekleriyle birleşince ricâl değerlendirilmesi konusunda güvenilir so-

nuçlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca tarihî olayların incelenmesinde sened ve metin tenkidi konusu, tenkidin sadece muhaddislerle sınırlı kalmayıp kelâmcılar ve mutasavvıflar gibi diğer ilim erbabının yanı sıra devlet adamlarının da eleştirilebilmesi şeklinde çeşitlenmiş, yeni ve ciddi boyutlar kazanmıştır. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İzzeddin İbnü'l-Esir, Bedreddin el-Aynî gibi âlimlerin yaptıkları nakillerin pek çoğunda kaynak göstermemelerine ve bunun o günün anlayış ve uygulamalarında normal görülmesine karşılık Zehebî bu konuyu önemsemiş, gerek biyografik bilgilerde gerekse tarihî olaylarla ilgili nakillerde kaynakları zikretmeye itina göstermiştir. Zehebî'nin biyografilerini verdiği kişiler hakkındaki başta gelen kaynakları bu kişilerin çağdaşları olan güvenilir âlimlerin eserleridir. Çağdaşlarından tanıdığı kimseler hakkında ise bizzat kendi kanaatlerine önem vermiştir. Aynı titizlik tarihî vakalara dair metin tenkidi için de geçerlidir. Olayları eleştiri süzgecinden geçirmesi yanında aynı haber veya bilgi hakkında karşılaştığı farklılıklar arasında belirli kriterlerle tercihler yapmış, olayın veya haberin aslını araştırmıştır (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 455). Zehebî, güvenilir kaynaklarda yer alıp sika kimselerden nakledilse de aklın mümkün görmediği haberleri reddetmekte hiç tereddüt etmemiştir. Çünkü ona göre ricâlin ve olayların tenkit ve değerlendirilmesi hususunda ichtihad kapısı açıktır. Aynı şekilde güvenilir âlimlere olan saygısını saklı tutmak kaydıyla onları da inceleyip eleştiri süzgecinden geçirme gereği duymuştur. Cerh ve ta'dîl üstatlarından Ahmed b. Sâlih et-Taberî, Ebû'l-Hasan el-İclî, İbn Ebû Hâtim, İbn Adî, İbn Hibbân, Ebû Abdullah İbn Mende, Hatîb el-Bağdâdî, Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir gibi şahsiyetlerin verdikleri bazı bilgileri ve yaptıkları değerlendirmeleri reddetmesi bunun bir örneğidir (a.g.e., s. 448-449). Meselâ Hatîb el-Bağdâdî'nin Bağdat'ta 60.000 hamam bulunduğu rivayetini (*Târîhu Bağdâd*, I, 117) naklettikten sonra, "Ben buna inanmadığımı gibi bunun onda biri kadar olduğuna da inanmam" demiştir (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 457). Tâceddin es-Sübkî'nin onun için "cerh ve ta'dîl şeyhi" demesi (*Tabakât*, V, 216), Şemseddin es-Sehâvî'nin kendisinden, "Ricâl tenkidi konusunda her şeyi derinliğine inceleyenlerdendi" diye söz etmesi (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 127) onun bu konudaki otoritesine ve titizliğine işaret eder.

Zehebî hakkında eski kaynaklarda mütekellim, müfessir gibi nitelemeler yapı-

maması, hadis ve tarih alanındaki büyük otoritesinin diğer alanlardaki bilgisini gölgelemesi yüzünden olmalıdır. Kendisi bazı önemli akaid kitaplarını ihtisar ettiği gibi kelâm ilmine dair telif eserler de ortaya koymuştur. Zehebî'nin akaiddeki yolu hadise dayalı Selef yoludur. Konuyla ilgili eserlerinde ağırlıklı unsur Kur'an âyetleriyle Hz. Peygamber'in hadisleridir ve bu metoddan dolayı bazı eleştirilere hedef teşkil etmiştir. Akaidde dair söz ederken o konuda tartışmaya girmemenin daha doğru olduğunu söylese de (*Tezkiretü'l-huf-fâz*, II, 600) Mu'tezile'nin bid'at üzere bulunduğunu belirtmekte sakınca görmemiş (a.g.e., III, 1122), Yunan filozofları için ağır ifadeler kullanmıştır (*Ehlü'l-m'pe şâ'id*, s. 115). Fikhü'l-hadis konusundaki dirayetine de işaret edilen Zehebî'den fakih diye söz eden bulunmamakla birlikte kendisinin fıkha dair telifleri mevcuttur. Bazı fıkıh eserlerini ihtisar etmesi yanında usûl-i fıkıhta ve çeşitli fikhî bahislerde kitap ve risâleler yazmış, pek çok fikhî meseleye dair görüşleri eserlerinde yer almıştır. Onun fikhında da ağırlıklı unsur Kur'an ve Sünnet'tir. Öte yandan Zehebî'nin tefsir alanındaki birikiminin de yeterince dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Suûd b. Abdullah el-Fenîsân'ın yaptığı çalışmada açıkça görülmüştür ki Zehebî'nin çeşitli eserlerinde serpiştirilmiş olarak gerek rivayet gerekse dirayet tefsirine dair yazdığı şeyler -bütün sûreleri içine almak üzere- bir kitap teşkil edecek hacme ulaşmaktadır. İlmî hayatının ilk dönemlerinde şiirle de meşgul olan Zehebî bazı hocalarından şiirler rivayet ettiği gibi (meselâ bk. *Mu'cemü's-şüyûh*, I, 29-30, 48, 80-81, 103, 173, 224, 264) kendisine ait nazımlar da mevcuttur. Tedlîs yapanların isimleri hakkında yazıp Abdülazîz b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî'nin *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fi ehli't-tedlîs* adıyla şerhettiği kasidesi (Beyrut 1404) bunlardan biridir (Sübkî, V, 218-219). Ayrıca *Târîhu'l-İslâm*'da şairlerin biyografilerine ve şiirlerine geniş yer ayırması onlara ve şiirlerine duyduğu ilginin bir sonucu olmalıdır. Zehebî'nin hattı sanatkârane değilse de düzgün ve yazı kurallarına uygundur.

Zehebî bazı eleştirilere uğramış ve hakkında ağır ifadeler kullanılmıştır. Onu eleştirenlerden biri, çağdaşlarından İbnü'l-Murâbit diye meşhur Ebû Amr Muhammed b. Osman el-Girnâtî'dir (ö. 752/1351). Girnâtî biraz da yakışsız bir üslupla Zehebî'nin müteahhir şahsiyetlere ait bazı biyografilerde onların olumsuz yanlarını zik-

rettiğini, *Târîhu'l-İslâm*'ın dörtte birinin gıybetten ibaret bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu tenkit İbn Hacer el-Askalânî ve Şemseddin es-Sehâvî gibi âlimler tarafından reddedilmiş, Zehebî'nin eleştirilerinin iyi niyete dayalı, gerekli tesbitler ve uyarılar olduğu ifade edilmiştir (*el-İ'lân bi't-tevbih*, s. 87-98; Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 235, 238-241). Benzer bir yaklaşıma da Zehebî'nin bir kitabında yazdıklarına öfkelenildiği için aynı kitabın sayfa kenarına yakışsız ifadeler yazan kurrâdan, İbn Bushân (Bashân) diye bilinen Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Dimaşkî'de görülür. Şemseddin es-Sehâvî'nin iddiasına göre Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*'unda (II, 140-150) İbn Bushân'ın biyografisini yazarken kendisine gerekli cevabı vermiş, *Ma'rifetü'l-kurrâ*' adlı kitabından da biyografisini çıkarmıştır (*el-İ'lân bi't-tevbih*, s. 95-96). Ancak İbn Bushân'ın *Mu'cemü's-şüyûh*'taki biyografisinde bu konuya dair herhangi bir ifade bulunmadığı gibi *Ma'rifetü'l-kurrâ*'da biyografisine onun hakkında olumsuz bir görüş belirtilmeden yer verilmiştir. Sehâvî'nin anlattığı olumsuz ifadeler muhtemelen daha sonra Zehebî tarafından *Mu'cemü's-şüyûh*'tan çıkarılmış ve İbn Bushân'ın biyografisi *Ma'rifetü'l-kurrâ*'da tekrar kaydedilmiştir. Tâceddin es-Sübkî de Zehebî'nin ilmî otoritesine vurgu yapan görüşleri yanında bazı konularda onu eleştirenlerden biridir. Hanbelîler'in görüşlerine aşırı derecede bağlı olduğunu, Hanefî ve Şâfiîler hakkında bazı sözler sarfettiğini ve Eş'arîler'i küçültücü ifadeler kullandığını, mutasavvıfların aleyhine hareket ettiğini ileri sürmüş, ayrıca bazı biyografileri çok geniş, bazılarını ise gereğinden kısa tuttuğunu söylemiştir (Sübkî, I, 198; V, 216-217). Ancak Zehebî'nin eserlerindeki örnekler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda Sübkî'nin eleştirileri isabetsiz bulunmuştur (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 235-237, 241-263). Diğer taraftan İzzeddin el-Kinânî de Sübkî'nin bu tutumunu kınamış, onu edebî kıt, insafsız ve Ehl-i sünnet hakkında bilgisiz olmakla suçlamıştır (Şemseddin es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbih*, s. 95).

Eserleri. Telif, ihtisar ve tahrîc türünde 300'e yakın eser kaleme alan Zehebî'nin *Aksâmü'l-Kur'an el-müsemma bi't-tibyân* (Kahire 1231) ve *et-Telvihât fi 'ilmi'l-kurâ'ât*'ın (Brockelmann, II, 47) dışında başlıca eserleri şöylece sıralanabilir: A) **Akaid ve Fıkıh.** 1. *el-Erba'în fi şifâtı rabbi'l-âlemin*. Şam'da Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de bulunan birinci cüzü (nr. 11/3748) Abdülkâdir b. Muhammed Atâ Sü-

fi'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Medine 1413). **2. Kitâbü'l-'Arş.** Allah'ın arşa istivâ etmesi hususunu nasların te'viline gitmeden Selef'in anlayışına göre ele alan müellif, eserin girişinde ilgili âyet ve hadisleri zikrettikten sonra sahâbeden başlayarak pek çok âlimin bu anlayışı destekleyen görüşlerini sıralamıştır (nşr. Muhammed b. Halife et-Temîmî, I-II, Riyad 1420/1999). Bu yayının I. cildi nâşirin açıklamalarından meydana gelmektedir. Bazı müellifler *el-'Ulûv* adlı kitapla bu eserin aynı olduğunu söylemişse de bunun yanlış olduğu anlaşılmaktadır (neşredenin girişi, I, 350-354). **3. el-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-ğaffâr fi şaḥîhi'l-aḥbârî ve sekîmihâ.** Bir önceki eseri tamamlamak üzere yazılmıştır (Kahire 1332; *Kitâbü'l-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-'azîm ve izâhi şaḥîhi'l-aḥbârî min sekîmihâ* adıyla nşr. Abdullah b. Sâlih el-Berrâk, Riyad 1420/1999). Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî tarafından ihtisar edilen (Beyrut 1412/1991) eser hakkında Zâhid el-Kevserî, "Zehebî bu kitabı yazmasaydı dini ve itibarı bakımından daha iyi olurdu" demiştir (Süyûtî, s. 348 [dipnot 2]). **4. Kitâbü'l-Kebâ'ir ve tebyînü'l-meḥârim.** Pek çok baskısı yapılan eserin (Ka-

hire 1378; Riyad 1380; Beyrut 1400; Bağdat 1982; Tunus 1986; nşr. Muhyiddin Müstû, Beyrut 1404/1984) Türkçe tercümeleri de vardır. **5. Risâle laṭife tete'alleku bi'l-imâmeti'l-'uzmâ** (Nuruosmaniye Ktp., nr. 4976, vr. 20-23). **6. en-Naṣîhatü'z-Zehabiyye li'bn Teymiyye** (er-Risâletü'z-Zehabiyye ilâ İbn Teymiyye; *Beyânü zeğali'l-'ilm ve't-taleb* ile birlikte, Dimaşk 1347). Abdüssettâr eş-Şeyh, bazı çirkin ifadelerin bulunduğu risâlenin Zehebî'ye nisbetinin doğru olmayacağını ileri sürmüşse de (*el-Hâfız ez-Zehabî*, s. 350-352) Beşşâr Avvâd Ma'rûf bu görüşe katılmamıştır (*ez-Zehabî*, s. 146-147). **7. Hukûku'l-câr** (Köprülü Ktp., nr. 1584, vr. 32-129). **8. Teşbihü'l-ḥâsis bi-ehli'l-ḥamîs.** Müslümanlara özellikle bayram günlerinde hristiyanlara benzemekten sakındırmak amacıyla kaleme alınmıştır (nşr. Meşhûr Hasan Selmân, *Mecelletü'l-hikme*, sy. 4 [Leeds 1415], s. 183-214).

B) Hadis. 1. Ehâdis muḥtâre min Mevzû'ati'l-Cevrekânî ve'bni'l-Cevzî. Doksan dokuz hadis içeren eserde ilgili hadislerin illetleri hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır (nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâtî, Medine 1404). **2. el-Er-**

ba'üne'l-büldâniyye el-muḥarrece mine'l-Mu'cemi's-sağır li't-Taberânî (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, *el-Mu'temed*, I/2 [Receb 1408/Şubat 1988], s. 40-121). **3. Erba'üne ḥadîgen li'bnihi Ebû Hüreyre 'Abdirrahmân.** Zehebî bu eseri oğlu Ebû Hüreyre için hazırlamış, o da daha babası hayattayken bu kitabı okutmuştur (Süleymaniye Ktp., Şehid Âli Paşa, nr. 541, vr. 210-243). **4. Telḥîşü'l-Müstedrek** (*Muḥtaşarü'l-Müstedrek*). Hâkim en-Nisâbü'rî'nin eseri üzerine yapılan en önemli çalışmadır. Müellifin bazı hadislerle ilgili yanlış hükümleri tashih ettiği eser *el-Müstedrek* ile birlikte defalarca neşredilmiştir (*DiA*, XXXII, 135). Zehebî ayrıca *el-Müstedrek*'teki 100 kadar mevzû rivayeti *el-Müstedrek 'alâ Müstedrek* adlı eserinde toplamıştır. İbnü'l-Mülakkın, Zehebî'nin muhtasarını tekrar ihtisar etmiştir (nşr. Abdullah b. Hamed el-Lâhidân – Sa'd b. Abdullah Âlû Humeyyid, I-VII, Riyad 1411). İbn Hacer el-Askalânî'nin *Telḥîşü'l-Müstedrek* üzerine yazdığı bazı notları içeren *et-Ta'lik 'alâ Müstedreki'l-Hâkim* adlı eserinin bir nüshası Rabat'ta bulunmaktadır (el-Hizânetü'l-âmme, nr. 177f). **5. el-Mûkîza** (*el-Mukaddimetü'l-mûkîza*) "fi 'ilmi muṣṭalaḥi'l-ḥadîs". Abdülfettâh Ebû Gudde risâleyi *el-Mûkîza* "fi 'ilmi muṣṭalaḥi'l-ḥadîs" adıyla tahkik etmiş ve esere kendi hacmi kadar tamamlayıcı bilgiler eklemiştir (Beyrut 1405). Ebû Üsâme Selîm b. İd el-Hilâlî de risâleyi *Kifâyetü'l-ḥafâza şerḥu'l-Mukaddimetü'l-mûkîza* ismiyle şerhetmiştir (Acman 1422/2001). **6. Kitâbü's-Selsebîl fi şerhi elfâzi ve 'ibârâti'l-cerḥ ve't-ta'dîl** (nşr. Halîl b. Muhammed el-Arabî, Devha 1428/2007). **7. er-Red 'alâ İbnî'l-Kaṭṭân fi kitâbihî Beyâni'l-vehm ve'l-iḥâm.** İbnü'l-Kaṭṭân el-Mağribî'nin İbnü'l-Harrât'a ait *el-Aḥkâmü'l-vüṣṭâ* adlı kitaba yaptığı eleştiriler için bir reddiyedir (nşr. Fârûk Hammâde, Dârülbeyzâ 1408; nşr. Hâlid b. Muhammed b. Osman el-Mısıri, Kahire 1426/2005; *DiA*, XXI, 71)). **8. Tenkiḥu't-Taḥkîk.** Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, Hanbelî mezhebinin fikhî görüşlerini desteklemek üzere kaleme aldığı *et-Taḥkîk fi ehâdisi't-Ta'lik* adlı eserindeki (*DiA*, XX, 547) ihtilâflı hadisler ve bunlarla ilgili İbnü'l-Cevzî'nin görüşleri hakkında Zehebî'nin eleştiri ve değerlendirmelerini içerir. Zehebî hadisleri senedlerini hafzederek vermiş, kitabının hacmi aslının dörtte biri kadar küçülmüş ve eser İbnü'l-Cevzî'nin eserinin kenarında basılmıştır (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, I-XII, Halep-Kahire 1419/1998; Ebû Âsım Hasan b. Abbas

Zehebî'nin *Risâle laṭife tete'alleku bi'l-imâmeti'l-'uzmâ* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Nuruosmaniye Ktp., nr. 4976)

b. Kutb, I-VIII, Kahire 1422/2001-2002). 9. *el-Mühezzeb fi'htîşârî's-Süneni'l-ke-bîr*. Beyhaki'ye ait *es-Sünenü'l-kübrâ'* nin muhtasarıdır (Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, nr. 467; TSMK, Medine, nr. 258-259). 10. *Muhtaşaru'l-Etrâf*. Mizî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*'inin muhtasarıdır (Abdullah Muhammed el-Habeşî, I, 552).

C) Tarih ve Terâcim. 1. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. Zehebî'nin en hacimli eseridir. 40.000'e yakın biyografinin yer aldığı kitapta hicrî 1 (622) yılından 700 (1301) yılına kadar olan süreç onar yıllık yetmiş tabakaya ayrılmış, olaylar yıl sırasına göre anlatılmıştır. *Târihu'l-İslâm*'ın telifi Cemâziyelâhîr 714'te (Eylül 1314) tamamlanmış, daha sonra müellif ilâveler yaparak eserini 726 (1326) yılında sonlandırmış, ardından kitaba 701-746 (1302-1345) yılları olayları ile vefeyâtını içine alan bir zeyil yazmıştır. Eser, daha sonra kaleme alınan *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, *Ma'rîfetü'l-kurâ'*, *el-İber*, *Tezkiretü'l-huffâz*, *el-İşâre*, *el-İ'lâm* gibi kitaplara kaynak teşkil etmiş; Safedî, İbn Şakir el-Kütübî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, Tâceddin es-Sübkî, İsnevî, İbn Receb, Şemseddin es-Sehâvî gibi tarihçiler ondan yararlanmışlardır. Zehebî'nin talebelerinden Alâeddin Ali b. Halef b. Halîl es-Saîdî ve İbnü'l-Cezerî'nin *Muhtaşaru Târihi'l-İslâm* adlı eserleriyle (*Keşfü'z-zunûn*, I, 295; *Dîa*, XX, 557) Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin *el-Müntekâ min Târihi'l-İslâm*'ı (Halep, el-Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 1220) ve Şemseddin es-Sehâvî'nin bazı ilâveler yaparak meydana getirdiği muhtasar, eser üzerine yapılan ihtisar çalışmalarından bazılarıdır (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 16 vd.; eserin tasnif ve tertibinde uygulanan yöntemler için bk. VEFEYÂT). J. de Somogyi *Târihu'l-İslâm* üzerine bir makale yazmıştır (bk. bibl.). İlk defa Mektebetü'l-Kudsî tarafından beş cilt halinde neşredilen eserin (Kahire 1367-1369) daha sonra ilk cildi Muhammed Abdülhâdî Şâire'nin (Kahire 1975), ardından 601-610 (1204-1214) yıllarına ait kısmı Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un (Kahire 1397/1977) tahkikiyle yayımlanmıştır. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnaût ve Sâlih Mehdi Abbâs'ın tahkikiyle yapılan dört ciltlik neşir ise 601-640 (1204-1243) yıllarını içermektedir (Beyrut 1408/1988). Beşşâr Avvâd eserin tamamını (700 yılına kadar) neşre hazırlamış (I-XVII, Beyrut 1424/2003), bu neşrin son iki cildi fihristlere ayrılmıştır. Kitabın tamamını zeyiliyle birlikte (Hz. Peygamber'in sîretinden 746 [1345] yılına kadar) Ömer Abdüsselâm Tedmürî de tahkik edip

neşretmiştir (Beyrut 1407-1424/1987-2004). Elli üç ciltten meydana gelen bu neşirde ciltlere numara verilmeyip her cildin ihtiva ettiği yıllar yazılmış, eserin 701-746 (1302-1345) arasındaki bölümü *Zeylû Târihi'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adıyla yayımlanmıştır. Muhammed Mahmûd Hamdân *Târihu'l-İslâm*'ın sîret kısmını tahkik etmiştir (I-II, Kahire-Beyrut 1411/1991). 2. *Düvelü'l-İslâm (et-Târihu's-şagir)*. Müellifin *Târihu'l-İslâm*'da yer alan olayları ve biyografileri kısaltarak meydana getirdiği bu eserden daha sonraki müellifler çokça yararlanmışlardır. İlk yazımında 700 (1301) yılına kadar gelen olayları içine alan eser Zehebî tarafından yazılan bir zeyille 744 (1343) yılına kadar getirilmiştir (Haydarâbâd 1337/1918; nşr. Fehîm Muhammed Şeltût – Muhammed Mustafa İbrâhim, Kahire 1394/1974; Beyrut 1405/1985; nşr. Hasan İsmâil Merve – Mahmûd el-Arnaût, I-II, Beyrut 1999). Kitabın matbu nüshalarında yer alan 741-744 (1340-1343) yıllarına ait bölümün müsten-sih veya kim olduğu bilinmeyen biri tarafından ilâve edildiği ileri sürülmüştür (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 169-170). Şemseddin es-Sehâvî de esere 745-898 (1344-1493) yıllarını kapsayan ve *ez-Zeylû't-tâm (Veczü'l-kelem fi'z-zeyl)* 'alâ Düveli'l-İslâm adlı bir zeyil kaleme almıştır (nşr. Hasan İsmâil Merve – Mahmûd el-Arnaût, I-III, Küveyt-Beyrut 1413-1418/1992-1998). 3. *el-İber fi haberî men gaber. et-Târihu'l-evsa'* adıyla da zikredilen eser (Sübkî, V, 217), müellifin *Târihu'l-İslâm*'dan çıkardığı bir muhtasar olmakla birlikte yer yer bazı ilâveler de yapmıştır (eserin adındaki “gaber” kelimesinin “aber” olmasıyla ilgili tartışmalar için bk. Selâhaddin el-Müneccid, XLVIII [1393], s. 967-971). Müellifin kendisinin bir zeyil yazdığı kitabın II ve III. ciltleri Fuâd Seyyid tarafından tahkik edilmiş (Küveyt 1961), diğer ciltlerini (I, IV-V) Selâhaddin el-Müneccid tahkik ederek yayımlamıştır (Küveyt 1960-1966). Eser ayrıca Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl'un tahkikiyle ve zeyiliyle birlikte neşredilmiştir (I-IV, Beyrut 1405/1985). *el-İber*'in zeyli üzerine başka zeyiller de yazılmış, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe ise eseri ihtisar etmiştir (Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 179). 4. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**. Zehebî başta muhaddisler olmak üzere meşhur şahsiyetleri tabakalar halinde tanıttığı bu kitabını, *Târihu'l-İslâm*'dan sonra yazmış olup Asr-ı saâdet'ten 700 (1301) yılına kadar kırk civarında tabakayı kapsamaktadır. Endülü's'ten Çin'e kadar uzanan İslâm coğrafyasında her sahanın en meş-

hur 7000 kadar isminin yer aldığı kitapta râviler cerh ve ta'dîl bakımından da değerlendirilmiştir (eser ve Zehebî'nin felsefî görüşlere yaklaşımı hakkında bk. Gilliot, s. 117-150). Eserin ilk ciddi neşrini Şuayb el-Arnaût başkanlığındaki bir heyet gerçekleştirmiş (Beyrut 1401-1405/1981-1985), 1988'de hazırlanan iki ciltlik fihristle birlikte tamamı yirmi beş cilt halinde basılmıştır (Beyrut 1409/1989, 1410/1990). 5. *Esmâ'ü'llezine râmü'l-hilâfe*. Müellifin *Nesebü'l-Eyyûbiyyîn* adlı risâlesiyle birlikte Selâhaddin el-Müneccid tarafından *Mecelletü Ma'hedi'l-mahtûâtü'l-'Arabîyye* içinde neşredilmiş (IV/2 [baskı yeri yok, 1378/1958], s. 301-308), daha sonra ayrıca basılmıştır (Beyrut 1398/1978). 6. *Esmâ'ü men 'âşe şemânine sene ba'de şeyhihi ev ba'de (târîhi) semâ'i-hî* (Beyrut 1418/1997). 7. *el-İşâre ilâ vefeyâtü'l-a'yân el-müntekâ min Târihi'l-İslâm*. Eserde 700 (1301) yılına kadar olan meşhur şahsiyetlerin vefatları yazılmış (nşr. İbrâhim Sâlih, Beyrut 1411/1991), müellif daha sonra bu çalışması için bir zeyil kaleme almıştır (a.g.e., s. 169). 8. *el-İ'lâm bi-vefeyâtü'l-a'lâm*. Bir önceki eserin muhtasarı olmakla birlikte bazı ilâveler yapılarak 740 (1339) yılına kadar vefat eden meşhur şahsiyetler zikredilmiş, müellifin *Târihu'l-İslâm* ve *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* gibi hacimli eserlerinde bulunmayan birçok isme burada yer verilmiştir (nşr. Abdürabbinnabî Muhammed, Riyad 1987; nşr. Riyâd Abdülhamîd Murâd – Abdülcebbâr Zekkâr, Beyrut 1412/1991, 1413/1993; nşr. Mustafa b. Ali İvaz – Rebî' Ebû Bekir Abdülbâki, I-II, Beyrut 1413). 9. *Ehlü'l-mî'e fe şâ'idan*. Eserde Hz. Peygamber'in, “Bu gecedden itibaren geçecek 100 yılın sonunda bugün yeryüzünde yaşayanlardan hiç kimse kalmayacak” (Buhârî, “İlim”, 41) meâlindeki hadisi belirtildikten sonra 100 yıl ve daha çok yaşayan kişiler zikredilmiş, ardından sahâbe neslinden itibaren müşrikler dahil 100 yıl ve daha fazla yaşayan 126 kişinin kısa biyografisine yer verilmiştir (bk. bibl.). Risâle aynı adla Jacqueline Sublet (*Cahiers d'onomastique arabe* içinde, I [Paris 1979], s. 99-159) ve *Cüz'ün fihi ehlü'l-mî'e* adıyla Ebû Yahyâ Abdullah el-Kinderî tarafından da (Beyrut 1418/1997) yayımlanmıştır. 10. *el-Emşâr zevâtü'l-âşâr*. Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin *el-İrsâd fi 'ulemâ'i'l-bilâd*'ı esas alınarak yazıldığı anlaşılan eser Medine, Mekke, Dimaşk, Mısır, İskenderiye, Kûfe, Basra, Bağdat, Semerkant, Buhara, Hermedan ve Endülü's gibi ilim merkezlerinde yetişen âlimler hakkındadır. Ha-

İlî'nin kitabında kısa bilgiler verilmekle beraber müellif eserinde buna gerek görmemiş, çoğu sahâbe ve tâbiîn neslinden olup söz konusu merkezle yerleşen veya bu merkezlerden diğer bölgelere giden âlimlerin yalnız adlarını zikretmiş, hadis, fıkıh ve kıraat gibi ilimlerin bu yerlerdeki gelişmesine dikkat çekmeyi amaçlamıştır (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût – Mahmûd el-Arnaût, Dimaşk 1405/1985; nşr. Kâsım Ali Sa'd, Beyrut 1406/1986). L. Librande, eserin Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan (Veliyyüddin Efendi, nr. 463/3, vr. 90^b-93^a) yazma nüshası üzerine bir makale yazmıştır (bk. bibl.). 11. *Dîvânü'l-d-âfâ' ve'l-metrûkîn*. Rivayetleri terkedilen, zayıf olarak nitelenen veya yeteri kadar tanınmayan 5099 râviyi ihtiva eden eser -başta Ahmed'ler olmak üzere- alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir (nşr. Hammâd el-Ensârî, Mekke 1387/1969; I-II, Beyrut 1408/1988). Müellif bu eserine *Zeylû Dîvânî'l-d-âfâ' ve'l-metrûkîn* adıyla bir zeyil kaleme almıştır (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 369, vr. 227-229; TSMK, III. Ahmed, nr. 3053/1). 12. *el-Muğnî fi'l-d-âfâ'*. Yalan söyleyen, hadis uyduran, bir gerekçeyle rivayetleri terkedilmiş bulunan, zayıf addedilen, vehim sahibi olup çokça yalanan, sika olduğu halde gevşek kabul edilen veya yeteri kadar tanınmayan 7854 râvinin yer aldığı eser -başta yine Ahmed'lere yer verilmek üzere- alfabetik sırayla düzenlenmiştir (nşr. Nûreddin İtr, I-II, Halep 1971; Kahire 1976). 13. *Mizânü'l-i'tidâl**. Zehebî'nin zayıf râvilerle dair en önemli çalışmasıdır. 11.053 biyografiyi içeren eserde önce adlarıyla bilinen erkek ve kadın râviler, daha sonra künyeleriyle, babalarının adıyla, nisbeleriyle bilinenler, adları bilinmeyen erkek ve kadın râviler, künyeleriyle bilinen kadın râviler, adı bilinmeyip "falanın vâlidisi" diye anılan râviler kaydedilmiş, bunlardan *Kütüb-i Sitte* râvisi olanlar birer rumuzla gösterilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî'nin "bu sahadaki en derli toplu eser" diye nitelediği *Mizânü'l-i'tidâl* Leknev'de (1301), Kahire'de (Muhammed Bedreddin en-Nâsânî el-Halebî'nin tashihiyle 1324-1327, 1355) ve Beyrut'ta (nşr. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 1416/1995) basılmıştır. 14. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübî's-sitte*. Eserde Mizzî'nin *Tehzibü'l-Kemâl*'inde yer alan biyografilerle ilgili bilgiler özetlenmiştir. Zehebî'nin esere ilâve ettiği değerli bilgiler ve değerlendirmelerle kitap hemen hemen telif hüviyetini kazanmış-

tır (nşr. İzzet Ali İd Atıyye – Mûsâ Muhammed Ali, I-III, Kahire 1392/1972; I-III, Beyrut 1403/1983; nşr. Muhammed Avvâme – Ahmed Muhammed Nemir Hatîb [Sibt İbnü'l-Acemî'nin hâşiyesi ile birlikte], I-II, Cidde 1413/1992; I-V, 1430/2009, bu nşrin I. cildi Muhammed Avvâme'nin eser hakkındaki incelemelerinden meydana gelmiştir). 15. *Tezhibü Tehzibî'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl* (nşr. Guneym Abbas Guneym – Mecdî Seyyid Emîn, Kahire 1425/2004). Kısaca *Tezhibü'l-Tehzib* diye anılan eser üzerine Zehebî'nin *el-Mücerred min Tehzibî'l-Kemâl* ve *el-Mukteḍab min Tehzibî'l-Kemâl* adlı iki muhtasarı daha vardır. 16. *Men tüküllime fihi ve hüve müveşşekun ev sâlihu'l-hadîş*. Sika veya sâlihu'l-hadîş oldukları halde bazı cerh ve ta'dîl âlimlerince tenkit edilen *Kütüb-i Sitte* râvilerinin güvenilirlik açısından kısaca tanıtıldığı eseri, Muhammed Şekûr el-Meyâdinî *Zikru esmâ'i men tüküllime fihi ve hüve müveşşekun* (Zerkâ 1406/1986), Ebû Abdullah İbrâhîm b. Suaydâ İdrîs ve İbrâhîm el-Mevsilî *Ma'rifetü'r-ruvâtî'l-mutekellem fihim bimâ lâ yücibü'r-red* (Beyrut 1406/1986, 1412/1992) adıyla yayımlamış, daha sonra Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî eseri asıl ismiyle ve tahkik ederek neşretmiştir (Medine 1426/2005). 17. *el-Mücerred fi esmâ'i ricâlî Süneni İbn Mâce*. Eserde, İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer aldığı halde *Şahîhayn*'da rivayetlerine yer verilmeyen 1939 râvi kendi içinde alfabetik tabakalar halinde bir araya getirilmiş (nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Riyad 1979, 1409/1988), nâşir ayrıca, *Fihrisü esmâ'i'l-Mücerred fi esmâ'i ricâlî Süneni İbn Mâce* adıyla eserin tam alfabetik bir fihristini yayımlamıştır (Riyad 1409/1989). 18. *el-Müştebih fi'r-ricâl: Esmâ'ihim ve ensâbihim*. Yazılışları aynı, okunuşları farklı olan isim, nisbe, künye ve lakapları içeren alfabetik bir eserdir (nşr. P. de Jong, Leiden 1863, 1881; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Kahire 1962). İbn Nâsirüddin eseri, *Tavzîhu'l-Müştebih fi zabtı esmâ'i'r-ruvât ve ensâbihim ve elḳâbihim ve künâhüm* adıyla genişletmiş (nşr. Şuayb el-Arnaût, VI, Beyrut 1403/1982; I-X, nşr. Muhammed Nuaym el-Araksûsî, Beyrut 1414/1993), ayrıca *el-Müştebih*'teki hataların sebeplerini ele alan *el-İ'lam bimâ vaka'a fi Müştebihi'z-Zehabî mine'l-evhâm* adıyla bir eser kaleme almıştır (nşr. Abdürabbînnebî Muhammed, Mekke 1405/1984). İbn Hacer el-Askalânî de *el-Müştebih*'teki hataları düzeltmek, kelimelerin doğru okunuşunu göstermek amacıyla ve

bazı isimler ilâve ederek *Tebşîrû'l-muntebih bi-tahrîri'l-Müştebih* adlı alfabetik eserini meydana getirmiştir. 19. *Mu'cemü's-şüyûḥ (el-Mu'cemü'l-kebîr)*. Müellifin mukaddimede belirttiğine göre eser, kendisinin bizzat görüştüğü veya küçük yaşta kendilerinden icâzet aldığı hocalarının biyografilerini içermektedir (I-II, nşr. M. Habîb el-Hîle, Tâif 1408/1988; *Mu'cemü's-şüyûḥi'z-Zehabî* adıyla nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî, Beyrut 1410/1990). 20. *el-Mu'cemü'l-muḥtaş bi'l-muḥaddîşin*. Zehebî'nin ders halkalarına katıldığı hocalarla rivayetleri için kendisine icâzet veren muhaddislerden 394'ünün biyografisiyle ilgili bir eserdir (nşr. M. Habîb el-Hîle, Tâif 1408/1988; *Mu'cemü muḥaddîşî'z-Zehabî* adıyla nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî, Beyrut 1413/1993). 21. *el-Mu'în fi tabakâti'l-muḥaddîşin*. Hadis ilmine yeni başlayanlar için hazırlanan eserde ashâbın önde gelenlerinden sonra 2424 muhaddis yirmi yedi tabaka halinde alfabetik sırayla bir araya getirilmiş, isimler hakkında bilgi için *Târîhu'l-İslâm*'a başvurulması gerektiği belirtilmiştir (nşr. Hemmâm Abdürrahim Saîd, Amman 1404/1984; nşr. Muhammed Zeynü-hüm Azb, Kahire 1406/1986). 22. *el-Muḥtaşarü'l-muḥtâc ileyhi min Târîhi İbni'd-Dübeysî*. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin Hatîb el-Bağdâdî'ye ait *Târîhu Bağdâd*'a yazdığı *ez-Zeyl 'alâ Târîhi'l-Haṭîb*'in zeyli olup İbnü'd-Dübeysî tarafından kaleme alınan *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm Bağdâd* adlı kitapta ki 2900 biyografiden kısmen kısaltılarak seçilen 1551 biyografiyi içermektedir (nşr. Mustafa Cevâd, Bağdat 1371-1397/1951-1977; Beyrut 1405/1985; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1417/1997). İbnü'd-Dübeysî'ye ait kitabın "gayn" harfi ve sonrası günümüze ulaşmadığından nâşir bu kısımda eksik bulunan 2549-2900 arasındaki biyografiyi Zehebî'nin bu muhtasarından tamamlamıştır (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-V, Beyrut 1427/2006; ayrıca bk. *DiA*, XXI, 16). 23. *Ma'rifetü't-tâbi'in mine's-Şikâti li'bni Hibbân*. İbn Hibbân'ın *Kitâbü's-Şikât*'ında (Haydarâbâd 1393/1403, 1973/1983) yer alan tâbiilere ait bilgilerden derlenen eserin bir nüshası Madrid'de Escorial Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 1689, 49 varak). 24. *el-Muktenâ fi serdi'l-kunâ*. Künyesiyle anılan râvilerin tanıtıldığı en önemli eserlerden sayılan Hâkim el-Kebîr'e ait *el-Esâmî ve'l-kunâ*'nın muhtasarıdır (nşr. Yûsuf b. Muhammed ed-Duhayl, Medine 1994). Hâkim'in eserinde alfabetik sıraya tam uyulmadığı için

Zehebî râvileri alfabetik olarak sıralamış ve haklarında kısaca bilgi vermiştir (nşr. Muhammed Sâlih Abdülazîz el-Murâd, I-II, Medine 1408/1987; nşr. Eymen Sâlih Şa'bân, I-II, Beyrut 1418/1997). **25. Tezkiretü'l-huffâz***. *Tabakâtü'l-huffâz* adıyla da bilinen eser hadis hâfizlarına dair kitapların en meşhuru olup sahâbeden müellifin hocalarına kadar yirmi bir tabaka halinde 1176 biyografi içermektedir. İlk defa Wüstenfeld tarafından neşredilen kitap (I-III, Göttingen 1833-1834), Hindistan'da basılmış (I-IV, Haydarâbâd 1333-1334), Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî'nin tashihıyla yeniden neşredilmiştir (I-IV, Haydarâbâd 1375-1377/1955-1958). Aralarında Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî ve Süyûtî'nin de bulunduğu birçok müellifin zeyil yazdığı *Tezkiretü'l-huffâz* İbn Nâsirüddin tarafından *Bed'atü'l-beyân fi (ʿan) vefeyâtü'l-aʿlâm* adıyla manzum hale getirilmiştir (Tunus Câmiatü'z-Zeytûne Ktp., nr. 1673; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 164-165). **26. Tecdîd esmâ'i's-şahâbe**. Zehebî, 8000 kadar sahâbiyi ihtiva eden bu çalışmasında İzzeddin İbnü'l-Esir'in *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*'sini ihtisar etmiş, ayrıca Ebû'l-Kâsım Abdüssamed b. Saîd el-Hımsî'nin *Târihu's-şahâbe ellezîne nezlelû Hıms*, İbn Asâkir'in *Târihu Dimaşk*, Ahmed b. Hanbel ve Baki b. Mahled'in *el-Müsned*, İbn Sa'd'ın *e't-Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eserlerinden yaptığı ilâvelerle kitaba yeni bir mahiyet kazandırmıştır (I-II, Haydarâbâd 1315; nşr. Sâliha Abdülhakîm Şerefeddin, Bombay 1389/1969; I-II, Beyrut, ts. [Dârü'l-ma'rife]). **27. Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr***. İlk defa Muhammed Seyyid Câdülhakîm tarafından neşredilmiş (I-II, Kahire 1969), ikinci neşri Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnaût ve Sâlih Mehdi Abbas'ın tahkikiyle yapılmış (I-II, Beyrut 1404/1984), müellifin en son çalışmalarının ve notlarının yer aldığı üçüncü neşri bir cildi fihristlere ayrılmak suretiyle Tayyar Altıkulaç tarafından gerçekleştirilmiştir (I-IV, İstanbul 1995; Riyad 1424/2003). Eser Ahmed Han'ın tahkikiyle de basılmıştır (I-III, Riyad 1418/1997). Zehebî'nin tarih ve terâcime dair diğer eserleri de şunlardır: *el-Muntekâ min Minhâci'l-i'tidâl fi nakzi kelâmi ehli'r-Rafzi ve'l-i'tizâl li'bni Teymiyye* (İbn Teymiyye'nin *Minhâc*'ü's-sünne adlı eserinin muhtasarıdır, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1374; Riyad 1409, 1413/1993); *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hani'fe ve şâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî – Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366; Mültan 1399; Beyrut 1408);

Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam Ebî 'Abdülâh Süfyan b. Sa'id b. Mesrûk es-Şevri (Tanta 1413/1993); *er-Ruvâtü's-şikât el-mutekellem fihim bi-mâ lâ yücibü reddehüm* (eserde doksan iki râvi hakkında cerh ve ta'dil açısından kısa değerlendirmeler yer almaktadır, nşr. Abdülmecid Zekeriyâ, Kahire 1324/1906; nşr. Muhammed İbrâhim el-Mevsilî, Beyrut 1412/1992); *Terâcimü'l-e'immeti'l-kibâr aşhâbi's-süneni ve'l-âşâr* (on üç fıkıh ve hadis âliminin biyografisini içermektedir, nşr. Fehmi Sa'd, Beyrut 1413/1993); *Terâcimü ricâlin ravâ 'anhüm Muhammed b. İshâk* (nşr. A. Fischer, Leiden 1890); *Tesmiyetü ricâli Şahîhi Müslim ellezi inferade bihim 'ani'l-Buhârî* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2089); *Zikru men yu'temedü kavlihü fi'l-cerh ve't-ta'dil* (Beyrut 1400/1980, 1403/1983; Lahor 1402/1982; Kahire 1404/1984; *Erba'ü resâ'il fi 'ulûmü'l-hadis* içinde [s. 151-227], nşr. Abdülfetâh Ebû Gudde, Beyrut 1388/1968, 1410/1990); *Zikru men iştehera bi-künyetihi mine'l-a'yân* (bir nüshasının Chester Beatty Kütüphanesi'nde [nr. 3458, 18 varak] bulunduğu belirtilmektedir, Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 168); *Zâtü'n-nikâb fi'l-elkâb* (nşr. Muhammed Riyâd Mâlih, Dimaşk-Beyrut 1414/1993); *Muhtaşaru Kitâbi'r-Ravzi'l-ünüfi'l-bâsim fi's-sireti'nebeviyyeti's-şerife* (nşr. Abdülazîz Harfûş, Beyrut 1426/2005).

D) Diğer Eserleri. 1. Beyânü zeğali'l-ʿilm ve't-taleb (*Risâle fima yüzemmu ve yüʿâbü fi külli tʿaʿife*). Zehebî'nin bazı ilimler ve dört Sünnî mezhep hakkındaki görüşlerini içeren bir risâledir (*en-Naşıhatü'z-Zehebiyye li'bni Teymiyye* ile birlikte, Dimaşk 1347; *Zeğalü'l-ʿilm* adıyla nşr. Muhammed b. Nâsir el-Acemî, Küveyt 1404/1984). **2. Kitâbü'l-ʿUlûm**. Bir nüshasının Râmpûr Kütüphanesi'nde (nr. 1252), III. cildinin ise Şam'da Dârü'l-kütüb'z-Zâhiriyye'de (Hadis, nr. 230) bulunduğu belirtilmiştir (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 527). **3. e't-Ṭıbbü'n-nebevî**. Kadîm Yunan tıbbından da bazı unsurlar ihtiva eden eserin çeşitli baskıları yapılmış (Kahire 1861, 1870, 1368/1948; Beyrut 1408/1988 [İbrâhim b. Abdurrahman el-Ezrak'ın *Teshilü'l-menâfi' fi't-ṭıbb ve'l-hikme*'sinin hâmişinde]; Sousse 1989; nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, Beyrut 1404/1984, 1410/1990), ilk neşrinden önce Perron tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (Cezayir 1860; Zehebî'nin eserleri için ayrıca bk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, s. 139-276; Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 343-529; *Ma'rifetü'l-kurrâ*, neşredenin girişi, I, 36-89).

Zehebî'nin hayatına ve eserlerine dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un *ez-Zehebi ve menhecühü fi kitâbihi Târihi'l-İslâm*'ı (bk. bibl.), Abdüssettâr eş-Şeyh'in *el-Hâfız ez-Zehebi mü'errihu'l-İslâm nakidü'l-muhad-dişin imâmü'l-mu'addilin ve'l-mücerrihin*'i (bk. bibl.), Abdurrahman en-Nahlâvî'nin *el-İmâm ez-Zehebi dirâse mevdu'ıyye tahlîliyye terbeviyye*'si (Dimaşk 1408/1988) bunlardan bazılarıdır. Suûd b. Abdullah el-Fenîsân, Zehebî'nin çeşitli eserlerinde yer alan rivayet ve dirayet tefsirine dair görüşlerini sûre tertibine göre *Tefsirü'l-İmâm ez-Zehebi* adlı eserinde bir araya getirmiştir (I-II, Riyad 1424/2003). Abdürabbinnabî Muhammed İbn Nâsirüddin ed-Dimaşkî ve *kitâbühü'l-İlâm bi-mâ vaқа'a fi Müştebihi'z-Zehebi mine'l-evhâm* (1984, Câmiatü Ümmi'l-kurrâ), Azime Güleç Topçu *Zehebî ve Mîzânü'l-i'tidâl'indeki Cerh ve Tadil Metodu* (1997, Süleyman Demirel Üniversitesi), Nimet Ceylan *Mîzânü'l-i'tidâl'de Metin Tenkidi* (2002, Sakarya Üniversitesi) adıyla yüksek lisans tezleri hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh* (*el-Mu'cemü'l-kebir*) (nşr. M. Habîb el-Hile), Taif 1408/1988, I-II, tür.yer.; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 600; III, 1044, 1122; IV, 1391; a.mlf., *Ma'rifetü'l-kurrâ* (Altıkulaç), III, 1358, 1372-1377, 1430, 1433, 1497; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 36-89; a.mlf., *A'lâ-mü'n-nübelâ*?, XIII, 525; a.mlf., *Târihu'l-İslâm: senne 691-700*, s. 67; a.mlf., *el-İber*, IV, 50; a.mlf., *Kitâbü'l-Arş* (nşr. Muhammed b. Halîfe et-Temîmî), Riyad 1420/1999, neşredenin girişi, I, 350-354; a.mlf., *Beyânü zeğali'l-ʿilm ve't-taleb*, Dimaşk 1347, s. 4-8; a.mlf., *Ehlü'l-mîfe ʿe şâʿiden* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *el-Mevrid*, II/4 içinde), Bağdad 1393/1973, s. 107-142; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, I, 117; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 468; Safedî, *el-Vâfi*, II, 163-166; a.mlf., *Nektü'l-himyân* (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 241-244; Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî, *Zeylû Tezkireti'l-huffâz*, Beyrut 1956, s. 34-36; Sübkî, *Tabakât*, I, 198; V, 216-226; VI, 170-171; İbn Râfi, *el-Vefeyât* (nşr. Sâlih Mehdi Abbâs – Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, II, 55-56, 188-189; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIV, 28, 88, 143, 184; Takyyüddin el-Fâsî, *Zeylû'l-Takyyid fi ruvâti's-sünen ve'l-mesânid* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 53-54; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, II, 71; a.mlf., *en-Neşr*, I, 83; İbn Nâsirüddin, *er-Reddü'l-vâfir* (nşr. Züheyr eş-Şavîs), Beyrut 1393, s. 35; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 4; a.mlf., *İnbâʿü'l-gumr*, III, 399-400; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 150-151, 520-528; II, 286, 341; III, 228, 238-239, 336-338; Şemseddin es-Sehâvî, *el-İlân bi't-tevbihi li-men zemme ehle't-tarih* (nşr. Sâlih Ahmed el-Âli), Beyrut 1407/1986, s. 87-98, 126, 184; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-dürer fi tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* (nşr. Hâmid Abdülmecid – Tâhâ ez-Zeynî), Kahire 1406/1986, I, 106-107; Süyûtî, *Zeylû Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebi* (Zeylû *Tezkireti'l-huffâz li'z-Zehebi* için-

ZEHEBÎ

de), Beyrut 1956, s. 347-349; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 78-79; *Keşfü'z-zunûn*, I, 295, 722; II, 1582; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâîlî*, II, 110-112; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâm'da Târih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42, s. 200; Serkis, *Mu'cem*, I, 909-912; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 47; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, bk. İndeks; Selâhaddin el-Müneccid, *Mu'cemü'l-mü'errihine'd-Dimaşkıyyîn*, Beyrut 1398/1978, s. 159-175; a.mlf., "Havle ismi Kitâbi'l-İber li'z-Zehabi", *MMLADm.*, XLVIII (1393/1973), s. 967-971; Beşşâr Awâd Ma'rûf, *ez-Zehabi ve menhecühû fi kitâbihi Târîhi'l-İslâm*, Kahire 1976, tür.yer.; Abdurrahman en-Nahlâvî, *el-İmâm ez-Zehabi*, Dimaşk 1408/1988, tür.yer.; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, II, 362-375; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihîn*, Beyrut 1993, IV, 52-68; Abdüssettâr eş-Şeyh, *el-Hâfiz ez-Zehabi*, Dimaşk 1414/1994, s. 65-70, 235-263, 270-280, 343-529, 532-533; Cl. Gilliot, "al-Dahabi contre la pensée spéculative", *Problems in Arabic Philosophy* (ed. M. Maróth), Budapest 2003, s. 117-150; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şûrûh ve'l-havâşi*, Ebûzabi 1425/2004, I, 552; J. de Somogyi, "The Târîkh al-İslâm of adh-Dhahabi", *JRAS*, LXIV/4 (1932), s. 815-855; İbrahim Kafesoğlu, "Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri", *TKA*, I/2 (1964), s. 191; Mustafa Cevâd, "Naqdü tab'ati'l-cüz'î'l-hâmis min Kitâbi'l-İber fi haberî men 'aber", *MMLir.*, XVII (1388/1969), s. 70-97; Riyâz Abdülhamîd Murâd, "Naşşun müstedrek min Kitâbi'l-İber", *MMLADm.*, LI/3 (1396/1976), s. 537-573; L. Librande, "al-Dhahabi's Essay Amsâr Dhawât al-Âthâr", *BEO*, XXXII-XXXIII (1982), s. 113-160; Moh. Ben Che-neb, "Zehebi", *İA*, XIII, 493-495; a.mlf. - [J. de Somogyi], "al-Dhahabi", *IE²* (Ing.), II, 214-216; Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DA*, XX, 547; Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", a.e., XX, 557; Sâmî es-Sakkâr, "İbnü'd-Dübeysî", a.e., XXI, 16; Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Harrât", a.e., XXI, 71; İbrahim Hatiboğlu, "el-Müstedrek", a.e., XXXII, 135.

TAYYAR ALTIKULAÇ

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin

(محمد حسين الذهبي)

(1915-1977)

et-Tefsîr ve'l-müfessirûn adlı
eseriyle tanınan Mısırlı âlim.

Kefrüşşeyh'e bağlı Metûbes'te doğdu. Küçük yaşta babasını kaybettiğinden ağabeyinin yanında yetişti. Kur'an'ı ezberleyip temel dinî bilgileri aldıktan sonra liseyi Desûk'taki el-Ma'hedü'd-dîn'de okudu. Ardından Ezher'e girdi; 1939'da Şeriat Fakültesi'ni bitirdi, 1946'da o dönemde doktora pâyesine tekabül eden âlimiyye derecesi aldı. Ezher'deki öğrenimi sırasında Muhammed Mustafa el-Merâgî, İsa b. Yûsuf Mennûn, Muhammed Zâhid Kevserî, Muhammed Habîbullah eş-Şinkitî ve Muhammed Hıdır Hüseyin gibi hocalardan faydalandı. Önceleri evkafa bağlı mescid-

lerde imamlık yaptı. 1948-1951 yılları arasında bir grup Ezherli hoca ile birlikte Süudi Arabistan'da Taîf ve Medine'de ders verdi. Mısır'a dönüşünde bir süre Ezher'e bağlı el-Ma'hedü'd-dîn'de öğretmenlik görevi aldı. 1955'te Ezher'in Şeriat Fakültesi'ne hoca oldu. 1955-1956 ve 1961-1963 yıllarında Hukuk Fakültesi'nde ders vermek üzere Irak'a gönderildi. Bağdat'ta bulunduğu yıllarda İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Mescidi'nde hutbe okudu. 1963-1964'te Mısır'da Külliyyetü'l-benâti'l-İslâmiyye'nin kuruluşuna katkı sağladı. 1968'de Küveyt Üniversitesi'ne gönderildi ve 1971'de Mısır'a döndü. 1973'te Ezher'in İlahiyat (Usûlüddîn) ve Şeriat fakültelerinde dekanlık, Mecmau'l-buhûsî'l-İslâmiyye'de genel sekreterlik (1974), ayrıca Vakıflar ve Ezher İşleri bakanlığı (1975-1976) görevlerinde bulundu. İlahiyat Fakültesi'ndeki hocalık görevini ölümüne kadar sürdürdü. 3 Temmuz 1977'de evini basan silâhlî kişiler tarafından kaçırıldıktan sonra öldürüldü. Bulunan naaşı, 7 Temmuz 1977'de Câmiu'l-Ezher'de kılınan cenaze namazının ardından İmam Şâfiî'nin kabri yakınlarındaki aile mezarlığına defnedildi. Kesin biçimde aydınlatılmayan bu olay, Zehebi'nin Evkaf Nezâreti'ndeki bazı yolsuzlukları önlemeye çalışmasıyla ilişkilendirildiği gibi (Nizâr Abâza - M. Riyâz el-Mâlih, s. 231) cina-yetin aşırı görüşlere sahip bir örgüt tarafından işlendiği de ileri sürülmüştür. Haneî mezhebine mensup olan Zehebi, İslâmî ilimlerdeki birikimi ve hitâbetiyle tanınmıştır.

Eserleri. 1. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Müfessirlerin izlediği metotlarla ilgili ilk kapsamlı çalışma olup (Kahire 1381/1961-62, 1976, 1985, 1989, 1995, 2003; Beyrut 1976, 1987, ts.) aslı müellifin İlahiyat Fakültesi'nde 1946 yılında hazırladığı doktora tezine dayanmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda daha sonra bir kısmı Zehebi'nin danışmanlığında hazırlanan müfessirlerin metotlarına dair çok sayıda tezin öncüsü durumundadır. Muhammed Ebû Zeyd, *Muhtaşarü't-Tefsîr ve'l-müfessirîn li'z-Zehabi* adıyla bir eser yazmıştır (San'a 1999). Zehebi'nin tefsir tarihini mezhep bakış açısından suni ayrımlara tâbi tuttuğu, yapısal bütünlüğe ve kronolojik sürekliliğe dikkat etmediği gibi gerekçelerle esere bazı eleştiriler yöneltmiştir (Cündioğlu, II/4 [1999], s. 69-71). 2. *el-İtticâhâtü'l-münharife fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim devâfi'uhâ ve def'uhâ*. Kur'an tefsirinde mezheplere ve şahsî kabullere dayalı sapmalara ve aşırı yorumlara dairdir (Kahire 1966, 1976, 1986). Öte yandan

Zehebi, doktora tezine danışmanlık yaptığı sırada kitabının bir daktilo nüshasını kendisine verdiği talebesi Remzî Na'nâa'nın intihal yoluyla *el-İtticâhât*'ı kendisine mal ederek *Bidâ'u't-tefâsîr fi'l-mâzî ve'l-hâdîr* adıyla yayımladığını (Amman 1390/1970) ileri sürmüştür (*el-İtticâhâtü'l-münharife*, s. 101-109). Nurettin Demir eseri *Kur'an-ı Kerim Tefsirlerinde Hurafe ve Bidatlar* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1984). 3. *Tefsîru İbn 'Arabî li'l-Kur'ân: Hakikatüh ve haşaruh* (Medine, ts.). *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'un, "Tefsîrû's-sûfiyye" başlıklı beşinci bölümünün bazı ilâve ve çıkarmalarla yeniden düzenlenmesiyle meydana gelmiştir. Ancak müellif burada, Abdürrezzâk el-Kâşânî'ye ait olup Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen tefsire dair önceki eserinden daha sert bir üslup kullanmış ve müslümanlar arasında fesada yol açacağı gerekçesiyle bu eserin toplatılmasını istemiştir (*Tefsîru İbn 'Arabî*, s. 31). 4. *el-İsra'iliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîş* (Kahire 1971, 1986, 1990, 1995, 2008; Dimaşk 1985) (trc. Enbiya Yıldırım - Asiye Yıldırım, *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat*, İstanbul 2003). 5. *eş-Şer'atü'l-İslâmiyye: Dirâse mukârene beyne mezâhibi Ehli's-sünne ve's-Şî'a* (Kahire 1968, 1991). Müellifin Irak'ta Hukuk Fakültesi'nde verdiği fıkıh dersine ait notlara dayanmakta olup ilk baskısı Irak'ta gerçekleştirilmiş (*el-Ahvâlü's-şahşiyye: Dirâse mukârene beyne mezâhibi Ehli's-sünne ve mezhebi'l-Ca'feriyye*), ardından tekrar basılmıştır (Kahire 2010). 6. *İlmü't-tefsîr*. Muhtasar bir eserdir (Kahire 1397). 7. *Eşeru ikâmeti'l-hudûd fi's-tikrârî'l-müctema'* (Kahire 1986). 1976'da Riyad'da toplanan Mütamerü'l-fikhi'l-İslâmî'ye sunulan bir tebliğdir. 8. *Müşkilâtü't-da've ve'd-du'â fi'l-âş-ri'l-hadîş* (Medine, ts.). Bu eser de 1977'de Medine'de gerçekleştirilen davet konulu kongreye sunulan tebliğden ibarettir. 9. *el-Vahy ve'l-Kur'ânü'l-kerim* (Kahire 1986). 10. *İnâyetü'l-müslimin bi's-sünne* (baskı yeri yok, 1978). 11. *Nürü'l-yakîn min hüddâ hâtemi'l-mürselîn* (Kahire, ts.). 12. *Buhûş fi 'ulûmi't-tefsîr ve'l-fıkh ve'd-da've*. Müellifin ölümünden sonra ailesi tarafından yayımlanmıştır (Kahire 2005). Zehebi'nin bunların dışında *Mukaddime fi 'ilmi't-tefsîr*, *Mukaddime fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, *Mukaddime fi 'ulûmi'l-hadîş*, *el-İslâm ve ehlü'z-zimme* gibi eserlerinin bulunduğu zikredilmiş, Muhtar Nuh tarafından *Men katele's-Şeyh ez-Zehabi* adıyla bir eser kaleme alınmıştır (Kahire 2008).